

Віктор Брехуненко

ТИПОЛОГІЯ СТЕПОВОГО КОРДОНУ ЄВРОПИ І ПЕРСПЕКТИВА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КОЗАЦТВ

Останнім часом в різних наукових середовищах на тлі тривалого вже поживлення козакознавчих студій все виразніше устійнюється розуміння необхідності модернізувати підходи й розширити концептуальні горизонти досліджень феномену козацького світу Східної Європи. Декларується, зокрема, потреба вписати історію тутешніх козацтв у ширші контексти, подивитися на козаків крізь призму функціонування спільнот-аналогів на Великому Кордоні Європи, а то й на інших Кордонах. З огляду на існування в Східній Європі цілого поясу козацтв від України до Яіка й Терека продуктивним виглядає глибоке компаративістське дослідження історії козацьких спільнот. Нещодавно на цьому в чергове наголошували А. Капелер та С. Плохій¹.

Спроби вдихнути свіже повітря в козакознавство, без сумніву, ведуть нині до тіснішого, ніж було досі, концептуального поєднання по лінії козаки — Великий Кордон Європи. Про перспективність дослідження козацьких спільнот в контексті Великого Кордону сигналізували ще в 60-ті рр. XX ст. В. Макнілл та І. Лисяк-Рудницький. Перший з них намагався схематично поширити на східноєвропейський степ і козаків концепцію Великого Кордону². Натомість І. Лисяк-Рудницький уже вважав, що «Гернерова “теза пограниччя” могла б творити дуже плідний методологічний засіб й у вивченні української історії»³. Окремі розрізнені елементи такого підходу застосовані в кількох пізніших науково-популярних книгах західних авторів з історії козацтва (наслідком чого стало радше не стільки розширення уявлень про різні козацтва, скільки чергове навіювання думки щодо природності вписування козаків у «кордонний дискурс»)⁴. На зламі 80–90-х рр. XX ст. низку слухних спостережень з приводу ролі Степового Кордону в

українській історії зробив Я. Дашкевич⁵. Нині спостерігаємо нові спроби розглянути козаків у рамках сучасних інтерпретацій Великого Кордону як однієї з найважливіших ланок взаємодії суспільств, розташованих по його обидва боки⁶. З'явилися й перші обнадійливі результати⁷. Цілком природно, що зазначені процеси відбуваються на тлі новітніх спроб подивитися на українську та російську історію крізь призму теорії Великого Кордону, адже у першу чергу саме козаки як його продукт уособлювали собою природу дії чинника Великого Кордону на всі сусідні суспільства й були персоніфікованим локомотивом розв'язання цивілізаційної дилеми в регіоні на користь суб'єктів християнського світу — Московії/Росії та України.

Опція Великого Кордону вже довгий час використовується для пояснення історії Австралії, Південної Африки, Китаю, Латинської Америки, Канади, але найпопулярнішою ж є, безперечно, в американській історіографії. З легкої руки Ф. Тернера, який наприкінці XIX ст. проголосив Великий Кордон між європейськими прихоськими та місцевими індіанськими племенами колискою сучасної американської цивілізації, так званий «кордонний дискурс» донині перебуває в епіцентрі наукового та художнього освоєння післяколумбової американської історії й, попри періодичні спроби накрити його «мокрим рядном», залишається своєрідною візитною карткою історіографії Нового Світу. Як свого часу влучно висловився В. Саваг, «американські історики матимуть свій Захід і свого Тернера, навіть якщо він буде “новим Тернером”»⁸. Упродовж понад столітніх спроб пояснити американську історію крізь призму теорії Великого Кордону було сформульовано чотири основні мегаконцепції: «рухливого Кордону, між цивілізаціями» (школа Тернера)⁹; американського Великого Кордону як частини Великого Кордону європейської цивілізації (школа В. Вебба)¹⁰; історії Великого Кордону як складової історичного минулого того сучасного суспільства й тієї держави, яка потім в кінцевому рахунку поглинула його (школа Болтона)¹¹; Великого Кордону як самодостатньої структури (новітня концепція Д. Вебера)¹². Усі ці теоретичні конструкти, за винятком хіба останнього, хронологічно

наймодернішого, мають велику кількість модифікацій, виплеканих численними послідовниками «батьків» відповідних шкіл.

Варто зазначити, що поява багатьох похідних концепцій була інспірована не лише науковими чинниками. До честі американських дослідників, вони не соромляться говорити про це відкрито. Зокрема Д. Вебер та М. Валл прямо визнають, що сучасні політичні, демографічні та інтелектуальні зміни в США, а особливо зростання освіченості, соціальної мобільності американців латиноамериканського походження та їхнього бажання мати свою сторінку в американській історії змушують переглянути підходи до просторово-суспільного об'єму американського минулого¹³. Це останнє слід розглядати не як «експансію англійської Америки», а як «історію різних культур, що сформували національну спадщину»¹⁴. Однією з відповідей американської історіографії на виклики часу й стала Веберівська теорія самодостатності Великого Кордону, який не можна розглядати під знаком ретроспекції сучасної політичної карти, тобто вмонтованим в історію держави, якої свого часу не існувало.

З 20-х рр. XX ст. дослідники розпочинають використовувати теорію Великого Кордону для інтерпретації інших історій, і вже в 50-ті рр. «кордонний дискурс» стає однією з найпопулярніших моделей для вивчення історії етноконтактних зон, цивілізаційних перехресть та суспільств, розташованих в зонах впливу останніх. Тоді ж, в 50-і рр. XX ст., відбулося й широке обговорення порівняльної перспективи дослідження Великих Кордонів¹⁵. Про компаративістський потенціал теорії Великого Кордону, як уже було давно помічено, говорив ще Ф. Тернер, пропонуючи проводити відповідні дослідження¹⁶. Однак сам він до них так і не вдався, а закиди щодо ігнорування в його поясненні американської історії саме інших кордонних досвідів посідають центральне місце серед претензій, висловлюваних на його адресу¹⁷.

З іншого боку, сучасне зростання уваги до східноєвропейської ділянки Великого Кордону Європи та до Великого Східного Кордону Росії опирається на давні традиції української та російської історіографії враховувати у своїх національних наративах чинники Степу та близького сусідства тюркського світу. Виклики,

породжені широкою легко проникною степовою смугою, яка обрамлювала підчерів'я східноєвропейських територій з осілим населенням, були, принаймні, від середньовіччя настільки потужними, що не могли не осмислюватися. З часів як мінімум Нестора-літописця проблема Поля постійно обговорювалася в історіографії (й не тільки), щоправда, здебільшого у звуженому форматі — тривалі змагання з тюркським світом та явище козацтва (з XVI ст.). У середині XIX ст. в російській історіографії дійшло вже до концептуалізації ролі колонізаційних обставин в історії Росії. Спершу С. Соловйов, а особливо його учень В. Ключевський надали чинникові колонізації Степу надзвичайно важливого значення в становленні феномену Московського царства / Російської імперії. І в цьому, як в один голос відзначали історики, котрі звернули увагу на засадничий перегук концепції російської колонізації й тернерівської теорії Великого Кордону, С. Соловйов та В. Ключевський були «батьками» фактично російського аналогу Тернерівської теорії Великого Кордону. Принципова відмінність, однак, між російським підходом й ідеями Ф. Тернера полягала в тому, що, на відміну від Ф. Тернера, для якого Великий Кордон був двигуном формування американської демократії й американського способу організації суспільства й влади, російські історики до недавнього часу практично одноставно розглядали тутешній різновид Великого Кордону, як ахіллесову п'яту російського минулого¹⁸.

Виразні елементи «протоприкордонного дискурсу» були притаманні й українській історіографії, що цілком зрозуміло з огляду на визначну роль козацтва в українській історії. Якщо в російській історіографії історія козацьких спільнот перебувала поза увагою дослідників першої руки, то в українській — навпаки — опинилася в центрі уваги, спонукаючи появу зауваженого вище дискурсу. Шукання коренів українського козацтва саме в наслідках колонізації незалюднених обширів, які відмежовували обжиті українцями краї від території розселення татар та ногайців, стало в другій половині XIX ст. магістральним напрямом розвитку козакознавчих студій в Україні. М. Грушевський остаточно закріпив цей пріоритет, підперши його концепцією шкідливого впливу Степу на долю українського світу. Степ у М. Грушевсько-

го — ключова складова чинника «територія», покладеного поряд з «народом» та «державою» в основу першого українського національного меганаративу¹⁹. Пізніше, в 20-і рр. ХХ ст., до використання на українському ґрунті теорії Великого Кордону наблизився Ю. Липа, який, розвернув концепцію М. Грушевського в інший бік. Оцінюючи геополітичне значення для України колонізації Степу та наслідків змагань з південними тюркськими сусідами, Ю. Липа опрацював так звану «чорноморську доктрину», згідно з якою саме вісь Північ-Південь, а не Захід-Схід «є віссю українських земель», а потяг до опанування берегів Чорного та Азовського морів є надією українського етносу²⁰.

* * *

Сучасні заклики використати теорію Великого Кордону як інструмент для пояснення історії козацьких спільнот Східної Європи, Російської імперії, України та суспільств, розташованих по обидва боки Кордону, ґрунтовані на компаративістській перспективі²¹, опція якої з різним успіхом вже частково впроваджувалася в дослідження російської зони Кордону²². Степовий Кордон на підставі цілеспрямованого фронтального порівняння має бути вписаний в коло інших Великих Кордонів, що дасть можливість глибше проникнути в його феномен. При цьому домінує установка на те, щоб у ключі Д. Вебера «виплутати» Кордон, а особливо козацькі спільноти з національних наративів — російського й українського²³. Порівняльний підхід виглядає куди прийнятнішим, аніж накинення котроїсь із концепцій, опрацьованих під час студій над іншими Великими Кордонами. Свого часу, приміром, менш ніж задовільний результат принесло втискування австралійського Кордонного досвіду в схему Тернера²⁴. Натомість, як відзначав А. Рібер²⁵, глибокий порівняльний аналіз Американського та Південноафриканського Кордонів дав значно більший ефект, ніж це сталося б у випадку механічного пристосування тієї ж таки Тернерової теорії.

Зрозуміло, що підхід до застосування наявних концепцій Великого Кордону залежить від ступеня типологічної подібності

Кордонів, яку попередньо слід з'ясувати. Однак принциповим є інше: незалежно від наслідків такого з'ясування апробований у рамках цих концепцій комплекс дослідницьких процедур варто «перевірити» на Степовому Кордоні Європи, тобто спробувати використати як інтелектуальний підживлювач для того, щоб поглянути на Кордон з інших, можливо, несподіваних ракурсів й у такий спосіб розгледіти нові пізнавальні горизонти.

* * *

Географічний та природнокліматичний чинники типово, як для Великих Кордонів, були відправним пунктом формування низки базових рис Степового Кордону Європи. Територіальною основою для утворення Кордону став величезний обшир степового й лісостепового простору, сфокусований через систему прикритих лісами рік на Чорне, Азовське та Каспійське моря й відкритий для вторгнень як зі Сходу, так і з лісової Півночі. Розвинута річкова мережа, поділена на кілька басейнів, створювала сприятливі умови для торгівельних зв'язків та інших господарських контактів. Населення Кордону мало зручні комунікації з суспільствами по обидва його боки. Принаймні, не може бути й мови про аналог південноафриканської ситуації, коли брак річок утруднював зносини підкорювачів Кордону із зовнішнім світом²⁶.

З географічного та кліматичного боку Степ був цілісним рівнинним регіоном, придатним для рільництва, скотарства й промислів (мисливства, рибальства) по всій своїй площі. Але через тривалу гостру й виснажливу конкуренцію представників «плуга» з суперниками-кочівниками, які хвиля за хвилею накочувалися з Азії, його освоєння потребувало непомірних як на домодерні часи зусиль і від перших (аби опанувати Поле й переконливо закріпитися на узбережжі), і від других (щоб не випускати осілих з лісу). Тому, як вже неодноразово писалося, межа поширення впливу тієї чи іншої цивілізаційної потуги щоразу залежала від балансу сил й періодично змінювала свої координати, що безумовно слід зарахувати до ключових особливостей тутешнього Великого Кордону. Власне в регіоні просто не могло не виникнути Великого Кордону

між представниками двох господарських систем, які у свою чергу символізували Схід і Захід. Натомість міждержавних кордонів по лінії північ — південь, осілі — кочовики тут не могло скластися принципово, бо їм просто ні за що було фізично «зачепитися».

Важливо й те, що в межах регіону не існувало таких природних бар'єрів, які в інших випадках посутньо відбилися на типології та перспективі Кордону. Скажімо, на Балканах гори зумовили статичність Кордону. Аппалачі в Америці спричинилися до виокремлення американської й канадської версії Північноамериканського Кордону, що дало початок властиво канадській історії. Інший гірський хребет на певний час зупинив просування французьких поселенців вглиб континенту, зробивши Кордон у Квебеку статичним²⁷. Внаслідок існування в Північному Китаї земель, які надавалися або не надавалися для обробітку, сформувався статичний обрамлений згодом Великим Валом Кордон з повним ціннісним відторгненням «варварів»-кочівників, тоді як на Сході, де були інші природнокліматичні умови, постав динамічний Кордон включення²⁸. В Австралії поєднання гірського поясу неподалік східного узбережжя з величезною континентальною пустелею «замкнуло» переселенців з Європи на відносно вузькій території й стало одним із джерел формування «великого людського Кордону» з перевагою крупного землеволодіння над фермерством, тоді як європейці на американському Кордоні сформували «садибний Кордон»²⁹.

Відтак природне середовище на степовому сході Європи створювало ґрунт для виникнення типологічно однорідного суцільного Великого Кордону від Дністра до Волги та Яїка. Далі все залежало від цивілізаційного фактора. З іншого боку, на Степовому Кордоні не існувало природних багатств, які за своїм впливом на первісні мотиви освоєння Кордону можна було б поставити на одну дошку з дорогоцінними металами Бразилії, хутром Сибіру та Квебеку тощо. Чинник можливого накопичення доходів, безперечно, діяв (особливо в українській смузі) і впливав на вироблення економічної моделі та суспільних відносин на Кордоні, але вигоди від тутешніх господарських промислів ніколи не сягали мас-

штабів, співвідносних з надприбутками підкорювачів Сибіру чи Нового Світу.

Куди суттєвіше значення мала наявність в Полі при річках важкодоступних місцин, які добре надавалися для анклавного проживання й промислів. Дніпровські плавні у поєднанні з річковою мережею Надпорожжя та Запорожжя, ліси й острови Середнього й Нижнього Дону, Нижнього Яіка, гирла Тереку та Сунжі, Самарська Лука на Волзі — усе це створювало природно-географічні передумови для утворення й стабільного існування козацьких спільнот, подібно до того, як на Балканах гори й важкодоступна місцевість Сеньї були необхідною передумовою появи граничарів, ускоків, гайдуків, секеїв. Саме брак природних бар'єрів-укріплень на територіях, де первісно з'явилися мещерські, рязанські, городецькі, московські, казанські, астраханські, ногайські, кримські, азовські, перекопські, білгородські козаки, — зробило цих козаків дуже вразливими перед тиском суспільств, звідки вони походили, унеможлививши подальшу консолідацію й утвердження як стійких спільнот. Недоступні для державної руки місця вабили ці ватаги, які пізнали смак свободи, спровокувавши новий етап козакотворення, позначений активною етнічною мішаниною в поясі Дон — Волга — Яік — Терек і появою на цій основі місцевих козацтв. Відтак переліченим вище козакам судилося поступово зійти з історичної арени. Участь у генезі інших козацтв, реінтеграція в рідні соціуми — такою невтішною була їхня доля.

* * *

Переносячи на Степовий Кордон теоретичні напрацювання в ділянці типологізації Великих Кордонів, у першу чергу варто зазначити, що в східноєвропейському степу маємо всі три переконливо виділені Л. Томпсоном³⁰ питомі ознаки Великого Кордону як слабко контрольованої проникної зони між різними суспільствами: власну територію (широкий обшир вільних земель, тривалий час не вмонтований до політичного тіла жодного з державних утворень); проникнення сюди рухливого населення з кількох сусідніх суспільств; комплекс різносуб'єктних відносин, зав'яза-

них на проблемі Кордону. У світлі простежених Л. Крістофом³¹ типологічних відмінностей між звичайним кордоном і Великим Кордоном степова зона, яка відноситься до останнього, виглядає, по-перше, зовнішньо орієнтованою; по-друге, «маніфестацією» відцентрових сил, спрямованих на освоєння «непрописаних» територій; по третє, є інтеграційним фактором для прикордонних спільнот, тоді як звичайні кордони за своєю природою, навпаки, покликані розмежовувати суспільства й перешкоджати їхній інтеграції. Однак на відміну від більшості інших Великих Кордонів тут важко визначити час так званого «відкриття Кордону». Насправді Степовий Кордон пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу, однією з ключових характеристик якого була поява козацьких спільнот, увінчував собою низку попередніх Великих Кордонів між різними тутешніми осілими цивілізаціями та кочівниками, котрі опинялися на території між Волгою і Дністром. За цією рисою Степовий Кордон нагадує Північнокитайський, генеза якого губиться в давніх часах.

В глобальному плані східна ділянка Великого Кордону Європи мала всі ознаки так званого символічного Кордону, розглянутого А. Рібером³² як один із базових типів Великих Кордонів. Була вона окремим сегментом цивілізаційного перехрестя Сходу й Заходу, про що в історіографії, здається, вже досягнуто консенсусу. Я. Дашкевич типологізував приукраїнську зону Степового Кордону як Кордон біологічний, гідрографічний, соціально-економічний, етноконфесійний, етнокультурний³³. Схожі характеристики виділив А. Каппелер у тій ділянці Великого Кордону, яка прилягала до південних та південно-східних земель ранньомодерної Московії (соціально-економічний, релігійно-культурний та військово-політичний Кордони)³⁴. Класифікація А. Каппелера цілком прийнятна, адже тут Великий Кордон так само символізував перехід зони лісів в лісостеп та степ, видозміну форми соціальних стосунків, продиктовану ефектом освоєння незаселених земель в небезпечній зоні. Тут були й релігійний Кордон між християнським і мусульманським світами, а також зона багатовікової політичної та військової конфронтації.

У рамках поділу О. Латтіморе³⁵ Кордонів на Кордони включення і Кордони виключення, східна ділянка Великого Кордону Європи не вписується у жодне з визначень. В українській зоні інтенсивні міжетнічні контакти не переросли у формування нової етнічної спільноти чи спільнот. Ні в Україні як частині Речі Посполитої, ні в Україні-Гетьманщині не ставилося завдання розчинити татар чи ногайців у своєму етнічному тілі. Від суперників по інший бік Кордону ціннісно відгороджувалися, але не до такої міри відторгнення, як на класичних Кордонах виключення — в Північному Китаї, Австралії, Північній Америці. Татарські анклавні у Литві, Україні, Польщі, наявність в українській еліті виразного тюркського складника, численні практики асиміляції татар українським козацтвом — усе це свідчить про відсутність у християнських суб'єктів тутешньої ділянки Степового Кордону, передусім українців, ментальних перешкод для розширення свого суспільного простору за рахунок тюркських сусідів. Відтак справа впиралася у спроможність забезпечити чим далі більше домінування на Кордоні й у підсумку «закрити Великий Кордон». Такої снаги бракувало. Тому й марили лише створенням надійної захисної системи від зазіхань татар, ногайців і турків. Не наступ, оборона домінує у суспільній думці еліт Речі Посполитої. Нечисленні ж проекти вирішення проблеми шляхом наступальних дій промовисто не заходять так далеко, щоб розглядати післяпереможну для Речі Посполитої долю ногайської та кримської еліт. Так само мовчать про це в Україні-Гетьманщині. На рівні ж буденних соціальних практик інтенсивні міжетнічні контакти на Кордоні не переросли у формування нової етнічної спільноти. Іншими словами, українська ділянка Степового Кордону була швидше Кордоном виключення, але лише внаслідок рівноваги сил, а не засадничого наставлення християнських суб'єктів. Потенційно останні були налаштовані на розчинення суперника у своєму етнічному тілі.

Інакшою була ситуація на московському фланзі. Вістря Кордону — козацький пояс Дон — Яїк — Терек — це виразний Кордон включення. Донці, волжаки, терці, гребінці, яїцькі козаки були продуктом перехресних етнічних контактів такої сили, що сформувалися як осібні спільноти, чітко відрізняючи себе від усіх

сусідів по обидва боки Кордону, але почувалися частиною християнського світу³⁶. Тобто, процеси в межах козацького поясу нагадували латиноамериканський аналог, де у підсумку теж постали нові етнічні спільноти.

У свою чергу Москва однозначно прагнула поглинути ногайську, згодом кримську верхівку й досягла на цьому напрямі неабияких успіхів. Якщо враховувати ранньомодерні уявлення про еліту як репрезентанта усієї відповідної спільноти, під інтеграцією еліти, очевидно, розумілася асиміляція етносів як таких. Мала Москва у своєму арсеналі й заходи щодо розчинення ширшого загалу — християнізація, переселення у приєднані регіони московських людей тощо, але, обпікшись на форсованій християнізації Казані і не маючи достатніх сил, не вдавалася до таких жорстких заходів. Тобто, принципово курс взяли не на відторгнення опонентів, як це сталося в Північній Америці, Австралії чи в Північному Китаї, а на їхнє поглинення. Аналогічний підхід було застосовано й до українського конкурента в освоєнні Кордону, про що промовисто свідчать, бодай, Коломацькі статті 1689 р. та одкровення Катерини II. Донських, волзьких та яйцьких козаків — цих дітей Великого Кордону — на Московщині вважали цілком «своїми» й після політичного поглинення козацьких анклавів намагалися лише нівелювати особливий козацький устрій. Тож примосковську зону Степового Кордону можна цілком розглядати як Кордон «включення».

Загалом же в пізньому середньовіччі та в ранньомодерні часи на Степовому Кордоні остаточно вирішувалася доля східної межі поширення європейського світу, європейського типу організації суспільства й влади. Однак існували суттєві відмінності між значенням для Європи цієї зони континентального Великого Кордону й історичною роллю відкритих європейцями «заморських» Великих Кордонів, так яскраво концептуалізованою В. Веббом³⁷.

Насамперед у нашому випадку йшлося не про європейську експансію на відмежовану океаном незвідану частину Земної кулі, а про вперті змагання за суміжну континентальну, добре знану територію, про змагання, коріння яких губляться, либонь, у мороці дохристових часів. Як мінімум в античну добу носії європейського

цивілізаційного курсу проникли з півдня на протилежний бік Кордону — до Криму та до північних берегів Чорного й Азовського морів (грецькі колоністи). Джерела однозначно свідчать про еластичність північної межі Кордону в середні віки. Під тиском конкурентоспроможних суперників з азійської ойкумени окремі землі не раз змінювали прописку з освоєних руськими людьми як представниками європейського світу на «кордонні» й навпаки (прикладом, лісостепове Придніпров'я та лісостепове Побужжя), а періодичне закріплення руського, а потім і литовсько-руського сліду на морських узбережжях так само, як попередня поява тут грецьких колоній не вкорочувала віку Степовому Кордону.

Напередодні старту козацької версії освоєння східної зони Великого Кордону Європи він не був суцільним Кордоном властиво європейської цивілізації. На відміну від киево-руських часів, коли конкурентне середовище тут обмежувалося змаганнями азійської степової стихії та Русі як представника Заходу, тепер у зв'язку з утворенням Московії та Польсько-Литовської держави опонентів цієї стихії побільшало. Крім того, остаточно викристалізувалася й набула ключового значення релігійна складова протистояння: воно стало сприйматися, передусім, як протиборство мусульманського та християнського світів. По християнський бік Великого Кордону коло суб'єктів зазначеного протистояння утворювали руський (український) світ, Польсько-Литовська держава, до політичного тіла якого він був умонтований, а також Московія — цивілізаційний феномен, який у специфічний спосіб поєднав у собі західний та східний первні, і який в кінцевому рахунку варто позиціонувати як «московську версію Сходу»³⁸. При цьому Московія та Польсько-Литовська держава жорстко конкурували між собою.

За таких умов християнські опоненти Степу уособлювали собою різні цивілізаційні альтернативи для Великого Кордону. Останній був поділений на дві зони — приукраїнську та примосковську. На кожній з них склалася своя комбінація пов'язань по лінії Великий Кордон — прикордоння. Змагання відбувалося не тільки по лінії північ — південь, а й по лінії захід — схід. Відтак європейська версія освоєння Кордону конкурувала відразу з двома

цивілізаційно інакшими потугами, до того ж співвідносними й організованими в держави. На Північному Кавказі Московія та залежні від неї козаки змагатимуться з принципово відмінними між собою силами: кочовими ногайцями й горцями Кавказу.

По південний бік Кордону середовище представників азійського степу теж не було однорідним: ногайці різних колін, татари, турки. Кожен з цих суб'єктів посідав свою нішу в конкурентній ойкумені. Турки вели вже осілий спосіб життя. Кримські татари перебували на півдорозі до остаточної осілості. Лише ногайці залишалися вірними кочовій стихії. Відповідно різнилася (подекуди суттєво) організація суспільства й влади. Складним і суперечливим був комплекс взаємовідносин та взаємозалежностей у трикутнику Ногайська орда/орди — Кримський ханат — Туреччина. Усе це урізноманітнювало ті виклики, які поставали перед християнськими опонентами.

* * *

Ведучи мову про Донський Кордон як один із фрагментів Степового Кордону, Б. Боек вважає його лише зоною протиборства двох імперій — Московської (Російської) та Османської³⁹. Іншим чинникам відводиться підпорядкована роль під крилом цих імперських потуг. Такий підхід видається очевидним спрощенням, породженим невиправданим поширенням геополітичної ситуації, яка склалася напередодні ліквідації Кордону, на увесь попередній період існування ранньомодерного Донського Степового Кордону.

Донський сегмент не став самостійним Кордоном чи ізольованою складовою Великого Кордону Європи, натомість був добре інтегрований в останній завдяки тісним зв'язкам між козацтвами Дону, Дніпра, Волги, Яїка й Терека, а також внаслідок поступового освоєння українськими козаками території на схід від Дніпра та конкуренції між московською та українською колонізаціями Поля, яке прилягало до Дону з півночі. Донське питання перебувало на порядку денному не тільки московсько-турецьких, а й московсько-кримських, московсько-ногайських стосунків, до того ж у

щільному поєднанні з проблемами, породженими змаганнями на інших ділянках Степового Кордону — волзькій, українській, північнокавказькій.

Ногайці й кримські татари були цілком самостійними, до того ж одержавленими суб'єктами зносин на Кордоні. Донське козацтво сформувалося не як маргінальний клієнт Московії, а як цілком самодостатня спільнота з відповідними ціннісними орієнтирами. До 70-х рр. XVIII ст. Військо Донське залишалося незалежною військово-політичною одиницею, що, зрештою, визнає і сам Б. Боек⁴⁰. Донці мали широкий комплекс контактів з Кримом безвідносно до позиції Порти. Ногайці, які кочували між Доном і Яїком та в прикавказьких степах, ніколи не перебували в підпорядкуванні Туреччини, завжди гнули свою лінію щодо Москви та козаків й відповідно сприймалися як осібний гравець у змаганнях за Поле. У Стамбулі назагал воліли мати ногайців під своїм крилом, але до цілеспрямованої й твердої політики на цьому напрямі не доходило. Проблема Ногаю, на відміну від ногайців Причорномор'я, не належала до пріоритетів і перебувала на периферії османських інтересів. Туреччину мало цікавила ситуація на далекому до неї примосковському Полі й проблема просування вглиб тутешньої зони Кордону⁴¹. До середини XVI ст. Порта взагалі не вдавалася на цьому напрямі до спеціальних заходів поза утриманням Азова. Короткочасний спалах активності в другій половині 60-х рр. XVI ст., вінцем якого став похід під Астрахань (1569), змінився довгим періодом пасивності. Тільки різке посилення тиску козаків на Азов в 30–40-і рр. XVII ст. змінило ситуацію. Сам Азов хоча й виконував функцію опорного пункту османської присутності в регіоні, проте вістрям наступальної стріли так і не став. Ані азовці, ані Туреччина через Азов до активних кроків з опанування Кордону не вдавалися й фактично обмежувалися проблемою погамування козаків.

Варто згадати й той факт, що Крим завжди позиціонував себе як самостійна потуга. В головах кримської еліт ніколи не згадали ідеї відсепакування від Туреччини, інтеграції до ханату різних ногайських орд і відновлення колишньої величі Чингізидів шляхом встановлення контролю над Казанню та Астраханню.

Періодично спалахували конфлікти між Кримом і Ногайською ордою.

Відтак турецький проект конкурував з кримським не тільки в межиріччі Дніпра й Дністра, а й у Донському регіоні. Ногай теж мав своє бачення щодо Дону. Крім того, аж до 1685 р. московські царі номінально вважалися підлеглими кримського хана як Чингізида й продовжували сплачувати поминки. При цьому, як показав С. Фаїзов, «за весь час документально підтвердженого існування поминків не спостерігається трансформації основного правового змісту поминків»⁴². Лише у XVIII ст., коли Крим неухильно втрачав свою колишню вагу, а Військо Донське було остаточно вмонтоване в політичне тіло Московії, на Донському Кордоні, дійсно, розпочала утверджуватися опозиція Російська імперія — Османська імперія.

* * *

Описана стратифікація Степового Кордону не мала прямих аналогів у світі. Навіть формат південної та північної ділянок Північноамериканського Кордону не в рахунок, оскільки там конкурували представники лише двох цивілізаційних ніш — індіанці та європейці, а пізніші вкраплення серед підкорювачів континенту вихідців з Азії та Росії, які скупчувалися переважно на крайньому Заході, особливої погоди не робили. У першому випадку — на так званому іспанському прикордонні (Spanish bordenlands) — змагання європейських переселенців як таких з індіанцями доповнювалося конкуренцією головно між іспанською та англо-американською версіями освоєння територій, на другому — між останньою та французькими й британськими поселенцями, які опановували територію сучасної Канади.

Для прояснення феномену східної ділянки Великого Кордону Європи непридатне й одне із стрижневих положень моделі В. Вебба про освоєння «заморських» Кордонів, і передовсім на Американському континенті, як понад 400-річний двигун для глибокої трансформації європейської цивілізації. Якщо Новий Світ, навіть якоюсь мірою Південна Африка та Австралія, дійсно, стали

джерелом велетенського й хронологічно тривалого збагачення Західної Європи, яке каталізувало модернізацію останньої в капіталістичному напрямі, то континентальному Східному Кордону судилася інша доля. Це був, у першу чергу, оборонний вал європейської цивілізації перед наступом азійської стихії, який, навпаки, вимагав колосальних видатків на оборону. Ситуація нагадувала балканську, де теж Кордон (австро-османський) аж до його остаточного закриття невпинно висмоктував ресурси. Але природно-географічні та геополітичні особливості Степового Кордону (про них піде мова нижче) потягнули за собою значні відмінності в стратегіях вирішення кордонної проблеми, порівняно з балканським аналогом. Хоча були й спільні риси, зокрема, у використанні специфічних спільнот, які утворилися завдяки існуванню Великого Кордону, — козаків, граничарів, гайдуків, ускоків, секеїв. Саме східноєвропейські козацтва, які вважали себе частиною християнського світу, виявилися найефективнішою антитезою для тюркських опонентів, про що виразно свідчить український досвід опанування Великого Кордону, позначений, на відміну від московського та балканського, інертністю державних чинників.

Висока питома вага оборони в структурі заходів з опанування українсько-російської зони Степового Кордону не йде ні в яке порівняння з тими зусиллями, які докладали підкорювачі, наприклад, Австралії чи Нового Світу з його індіанськими війнами. Натомість на цьому ґрунті простежується спорідненість з Північно-китайським та Південноафриканським Кордонами, де майбутні переможці мусили часто вдаватися до оборонних дій, а в Китаї навіть вибудували відому стіну.

Добре помітно те, що освоєння Степового Кордону Європи не стало джерелом накопичення ресурсів, хоча б наближено порівняльних з прибутками від опанування Нового Світу. Зиск від торгівлі, промислів, пізніше рільництва (козацького й селянського) не давав того колосального й тривалого економічного ефекту, який потягнуло за собою відкриття «заморських» Кордонів. Назагал внесок економіки Степового Кордону Європи ще потребує спеціального дослідження, але вже зараз існують підстави вмотивовано стверджувати про відсутність безпосереднього трансфор-

маційного тиску на українській та московській соціуми з боку, властиво, чинника економічної експлуатації Кордону. Інша справа — формування на останньому особливих моделей господарювання, які були одним із складників загального впливу кордонного досвіду на поставу тутешніх мешканців, специфіку їхньої соціальності, а звідси й на суспільства, розташовані по обидва боки Кордону. У цьому сенсі концепція В. Вебба в її компаративістській перспективі підштовхує до відмови від пануючого поблажливо-спрощеного підходу до козацької господарки, налаштовує на спроби усе ж таки простежити її внесок в економіку сусідніх суспільств, ймовірний вплив на організацію тамтешнього господарського життя, а відповідно й на суспільні інститути. Так само заслуговує на окрему розмову економічна роль Степового Кордону для тюркських опонентів (Криму, ногайців, Османської імперії).

* * *

Важливо, що до 70-х рр. XVII ст. Степовий Кордон по всій своїй довжині не визначав де-юре межу поширення впливу певної державної влади. Такий різновид Кордону В. Прескотт назвав «політичним Кордоном»⁴³. На відміну від «політичного Кордону», інший різновид — «поселенський Кордон» — передбачав наявність де-юре чи бодай де-факто окреслених державних Кордонів, у напрямку яких рухається лінія включення Кордону⁴⁴. Бучацький (1672) та почасти Вічний мир (1686) започаткували процес врегулювання міждержавних кордонів на українській ділянці великого Кордону, а отже й дали старт її перетворенню в «поселенський Кордон». Примосковська ж зона так і залишилася «політичним Кордоном» аж до остаточного «закриття» Великого Кордону Європи наприкінці XVIII ст. (аналогічну картину маємо й на лісовому Східному Кордоні Московії/Росії). Між Московією, з одного боку, й Кримським ханатом та ногайськими ордами — з іншого, ніколи не існувало юридичних домовленостей про кордони, як і до 70-х рр. XVII ст. між Річчю Посполитою та Кримом і Туреччиною. Сторони лише непрямо визнавали фактичний стан речей із зонами переважного впливу. Так, донських, волзьких та

яїцьких козаків інші суб'єкти відносин на Степовому Кордоні вважали такими, що перебували в силовому полі Московії. Попри постійні дипломатичні протести Криму, просування української та московської колонізації в Поле призводило в кінцевому рахунку до мовчазного визнання ним за Московією чи Річчю Посполитою опанованих поселенцями просторів. Чи не найпромовистішим свідченням є перетворення містечка Валуйки, закладеного Москвою в Полі наприкінці XVI ст., на пункт зустрічі московських та кримських посольств.

«Політичність» досліджуваного Кордону була зумовлена переплетінням двох чинників: географічного — наявності широченної степової та лісостепової смуги між лісовою зоною та морськими узбережжями, а також кількавіковою неспроможністю держав, розташованих по обидва боки цієї смуги, навіть порушувати питання про юридичне визначення в Степу міждержавних кордонів по лінії північ — південь, не те що змагатися за останні. Вплив державних чинників на цьому Кордоні був слабшим, ніж деінде на інших Кордонах. Особливо різючий контраст з Балканським та Північнокитайським аналогами. Низка фортець по обидва боки військового Австро-Османського Кордону, а ще більше Велика китайська стіна, давали змогу державам так чи інакше, але в цілому тримати руку на пульсі прикордонного життя. На Степовому Кордоні це не було до снаги жодній зі сторін. Ніхто не мав сил підпорядкувати своєму баченню ті процеси, які відбувалися в глибині Кордону, що й породило специфічні стосунки по лініях держава — Кордон, прикордоння — Кордон та уможливило появу анклавів поліетнічних християнських козацтв.

Власне, розташування низки осідків волжаків, донців, терців, гребінців, яїцьких козаків та Запорозької Січі не поруч з прикордонням, натомість на території, відділеній від нього широченою смугою Поля, а також понад століття незалежна постава козацьких спільнот Дону, Волги, Яїка й Терека, як ніщо інше символізували і глибину, і дифузивність Кордону. Однак коли на Північноамериканському та Канадському Кордонах ешелонованість створювало головно різношвидкісне просування торгового та сільськогосподарського Кордону, то в Степу торгового Кордо-

ну не існувало взагалі, а торгові контакти з мусульманськими сусідами відігравали цілком інакшу роль, ніж торгівля на Дикому Заході. Вони не були пов'язані з опануванням території та витісненням конкурентів.

Поява висунутих територіально далеко вперед від прикордоння козацьких анклавів внесла суттєві корективи у функціонування тутешньої ділянки Великого Кордону, корисні як для представників європейського світу, так і для Московії. Відкряний козаками обшир незалюднених земель став придатнішим для московської та української колонізації. Ослаб вплив кримців та ногайців на цю частину Поля. Оформилися ніби дві лінії християнського наступу на Степовому Кордоні: козацька й залюднення, яке відбувалося тепер уже в козацькому тилу, під фактичним прикриттям козацького поясу. Козаки перетворилися на форпост східного відгалуження християнського світу, зробившись і своєрідним першим оборонним валом останнього, і вістря наступальної християнської стріли, і суб'єктом найвідчутніших господарських, військових, етнокультурних контактів на неспокійному цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом. Козаки були приречені стати найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів, транслуючи їх у східноєвропейські християнські суспільства та виконуючи роль одного з провідників зворотних цивілізаційних інтервенцій.

Одночасно іншим своїм крилом покозачення Дону, Волги, Яїка і Тереку відчутно зрезонувало на протистоянні Московії та Речі Посполитої, оскільки перекроїло вихідні умови співіснування обох з Кримським ханатом, Туреччиною та ногайськими ордами: мусульманським сусідам далєбі належала важлива роль в означеному протистоянні, були вони постійним докучливим подразником, який плував карти, і який кожна зі сторін намагалася використати проти свого супротивника.

* * *

Ключова риса Степового Кордону полягала в тому, що на ньому представникам християнського світу довелося мати справу

з порівнюваними за політичною та військовою спроможністю соціальними структурами, організованими в держави. За цією ознакою він нагадував балканську ділянку, де теж змагалися цілком співвідносні потуги — Османська імперія та імперія Габсбургів. На американському континенті, в Південній Африці, Австралії ситуація була зовсім інакшою. Звідси специфічність сприйняття опонентів по той бік Великого Кордону та протистояння з ними, звідси різниця вихідних умов взаємодії. Відчуття зверхності над «дикунами» стало, як добре відомо, ментальною візиткою процесу опанування європейцями Нового світу, Південної Африки, Австралії та Нової Зеландії. Навіть у Латинській Америці, де сформувалася низка Кордонів включення й де утворилися мексиканський, бразильський та інші етнічні субтипи, це відчуття посідало чільне місце в комплексі ціннісних орієнтацій переселенців. Проте найдалі пішла справа в Китаї, де від кочівників відгородилися Великим муром. Культивування зверхності над суперниками досягло такої межі, що було перенесено на всіх «інших», і навіть європейці в XIX ст. сприймалися як люди другого сорту⁴⁵.

На Степовому Кордоні опоненти, навпаки, сприймали одні одних як засадничо гідних суперників. Таке відчуття розвинулося під перехресним впливом кількавікової татарської зверхності та поточної військово-політичної потуги кримських татар, ногайців та турків. Претензії Туреччини підкріплювалися реальними військовими можливостями. Кримський хан тривалий час вважався номінальним володарем земель колишньої Київської Русі. Тохтамиш у відомому ярлику відписав Вітовтові руські землі Великого Князівства Литовського й частину руських земель Московії⁴⁶. Московські великі князі трактувалися Чингізидами як «молодші» й довго та вперто мусили змагатися за зрівняння свого статусу⁴⁷. Відсвіт постави Кримського ханату падав на ногайців, правителі яких хоча й не були Чингізидами, але навіть після падіння Казані (1552) намагалися зберегти в дипломатичному обігові титулування московського царя як «сина»⁴⁸. Та й військова сила ногайців робила їх помітними гравцями по мусульманський бік Кордону.

Сценарій розвитку відносин між християнськими та мусульманськими претендентами на Степ стимулював активні етнічні, культурні, господарські контакти, які розвивалися паралельно військовим конфліктам, інспірував появу специфічного кордонного населення — козаків, яким судилося відіграти надзвичайно важливу роль у розв'язанні дилеми Степового Кордону. При цьому перші козаки на московському прикордонні — мешчерські, городецькі, московські, рязанські — були татарського походження (до кінця XVI ст. й серед служилого козацтва Московії переважали особи з тюркськими іменами). І саме вихідці з цих ватаг першими розпочали козакувати на Дону й Волзі, наповнюючи той доплив людності з Московщини, який разом з іншими струменями формував майбутні донське й волзьке козацтва. Взагалі міжріччя Дону й Волги перетворилося на регіон активної етнічної взаємодії, через свою локалізацію куди інтенсивнішою, ніж первісні козацькі терени в Україні, а етнічний субстрат місцевих козацтв (а потім і посталих на їхній основі яїцького, терського та гребінського) був особливо строкатим. Однак і тут, і в Україні козакотворчі процеси призвели до формування козацьких спільнот, які позиціонували себе в християнській ойкумені.

Усе це вимагає докладних студій, у першу чергу, над етнічними контактами на Степовому Кордоні, в авангарді яких перебували козаки. Як подібні контакти відбилися на сприйнятті козаками тюрського світу, на релігійності козаків, на стосунках з офіційними чинниками Ногаю, Азова, Криму, Туреччини, врешті, на ідентичності? Чому, попри етнічну терпимість і здатність розчиняти в собі різноетнічні допливи, у козацькому середовищі фіксується таке явище, як «донські татари», «запорозькі татари»? Яким був вплив етнічних контактів козаків на сприйняття козацтв в московському та українському соціумах? Чи є виправданим переносити центр ваги християнсько-мусульманської взаємодії на козацький світ, чи може при ближчому розгляді ситуація нагадуватиме мексиканську? Там, як з'ясував М. Завала⁴⁹, ця взаємодія інтенсивніше відбувалася саме у внутрішніх районах, де й сформувалося ядро нового етносу.

Дослідження цих та похідних питань дозволить з більшою ґрунтовністю підійти до розв'язання глобальної проблеми: чому так різюче розійшлися долі українського козацтва та решти козацтв на шляху своєї самоідентифікації. Українські козаки чулися складовою українського світу. Перетворившись де-факто у стан, українські козаки від початку XVII ст. перебували в епіцентрі суспільного життя в Україні. Перегодом вони перейнялися вбраними в релігійні шати національними інтересами українського етносу, взяли непересічну участь у формуванні нової руської ідентичності (спершу як один з фрагментів «руського народу», а згодом як його осердя), стали політичною нацією. В інших краях місцеві козаки відрізняли себе від усіх сусідів, що повсякчас жило потяг до інституційно незалежного існування. Відчуття своєї особливості назавжди вкорінилося у світобаченні козацтв Дону, Волги, Яїка і Терека попри те, що вони швидко потрапили до орбіти московських впливів, а з другої половини XVII ст. розпочався процес безпосередньої інтеграції козацьких спільнот у політичне тіло Московії. Відпочаткову самоідентифікацію козаків не змогли переінакшити ані заходи офіційного Петербурга з переселення волжаків та донців на Терек, ані ті демографічні зміни, які сталися на Дону у XVIII ст. Але ще слід з'ясувати, чи сформувалася якась особлива козацька ідентичність, яка покривала козацький світ Дону, Волги, Яїка й Тереку, чи кожне з козацтв усвідомлювало себе окремою спільнотою і яке місце в такому випадку відводилося іншим християнським козацтвам.

Уявлення про етнічні процеси на Степовому Кордоні були б неповними, якщо не подивитися на взаємодію по мусульманській бік Кордону. Я. Дашкевич ще на початку 90-х рр. XX ст. порушив це питання⁵⁰. Але від того часу історіографічна ситуація мало змінилася, тоді як, наприклад, у дослідженнях Кордонів Нового Світу надається велика увага індіанцям взагалі й тому, як вони абсорбовували у свої суспільства європейців. З огляду на постійну присутність у Криму значної за чисельністю християнської людності (переважно полоняників), простеження впливу цього чинника має значний евристичний потенціал для проникнення у феномен Степового Кордону.

Водночас у світлі історії інших Великих Кордонів виникає питання: як освоєння Степового Кордону загалом і козаками, зокрема, вплинуло на ступінь залежності кордонного населення від Центру? Чи твердість козаків Дону, Яїка й Терека (волзькі козаки — інший випадок) у відстоюванні незалежності своїх анклавів піддається концептуалізації в тернерівському ключі: освоєння Північноамериканського Кордону й торгівлі на ньому зменшило залежність Америки від Англії? Чи вплинув саме кордонний досвід козаків та дрібної шляхти з козацьких країв на виникнення ідеї реформування Речі Посполитої в бік держави трьох народів, а далі й на появу концепції Козацької держави? Якою була роль торгівлі? Інспірувала вона потяг до незалежності, як в Новому Світі, чи, навпаки, інтегрувала козацькі спільноти до християнського світу? Напрошуються й паралелі між перетворенням в Америці індіанських торгових пунктів у міста та еволюцією козацьких поселень у міста.

* * *

Ще один аспект, який потребує прискіпливої уваги, — негативи освоєння Кордону. Якщо втрати українського та московського населення від набігів мусульманських сусідів цікавили дослідників⁵¹, то зворотний бік медалі — збитки від тиску переможців змагань на Степовому Кордоні — до сьогодні залишається білою плямою. На кого спрямовувалися і якими були реальні наслідки козацьких сухопутних і морських походів на південь?

Також потребує уваги проблема впливу релігійного чинника. Як козаки дивилися крізь призму своїх здобичницьких інтересів на православне населення Османської імперії — греків, румунів, болгар? Адже численні поселення греків тягнулися по кримському узбережжі та поблизу Константинополя. І в обидва регіони часто навідувалися козацькі чайки. Джерела наповнені звітками про походи козаків до «румелійських берегів», Варни, про пограбування грецьких селищ поблизу Кафи, Керчі тощо.

На окрему розмову заслуговує доля мусульманського населення після «закриття» Степового Кордону. Майже не заторкну-

тим є комплекс проблем, пов'язаних зі впливом процесу опанування Кордону на екологію краю, тоді як подібні дослідження стають дедалі популярнішими стосовно інших Кордонів. Наскільки гармонійно вписувалися в екосистему Степу й Лісостепу козацький спосіб господарювання, природокористування татар, ногайців, калмиків? Чим відрізнявся підхід, репрезентований колонізацією, яка просувалася за козацькою спиною? Наслідки активної розробки лісів Південної Київщини, Східного Поділля, Задніпров'я в часи Речі Посполитої? Вплив будівництва «засічних ліній» на довкілля примосковської зони Кордону? Екологічна ціна господарського наступу Російської імперії на Вольності Війська Запорозького й на території інших козацьких анклавів? Усі ці та суміжні питання потребують ґрунтовної відповіді.

Утім, оцінюючи «темний бік» кордонного досвіду підкорювачів Степу, важливо, як-то кажуть, не передати куті меду й уникнути крену в інший бік. Навряд чи буде продуктивним замінити колишній потік стереотипних філіпик на адресу мусульманських сусідів очорненням християнських опонентів. Заклики позбутися європоцентризму й розглядати в першу чергу взаємодію культур і цивілізацій не повинні призвести до нехтування конфронтаційною складовою й необґрунтованим вивищенням тюркських впливів. Приклади подібної зміни «полюсів» є, зокрема, в американській історіографії. Під впливом розширення горизонтів дослідження кордонного досвіду й дедалі більшої уваги до індіанського світу в деяких випадках симпатії до упосліджених «білими» робилися коштом останніх⁵². Якщо донедавна карикатурували індіанців, то тепер, наприклад, іспанців. У деяких працях, як дотепно висловився М. Вебер, «іспанці нападали й загарбували, апачі створювали місце для себе на Південному Заході; іспанці наступали чи захоплювали команчів, тоді як ті просто забирали без нападу сонних робітників ферм. Іспанці були зрадниками, а команчі, які порушували мир чи своє слово, ...показані політично кмітливими»⁵³.

* * *

Особливо багато дискусій інспірували тези Ф. Тернера з приводу трансформаційного впливу кордонного досвіду на людину й суспільство. Великий Кордон як соціальний «клапан», як джерело утвердження демократичних цінностей та інституцій, власне, американського способу життя, Кордон як стимулятор індивідуалізму, фермерства — такі ключові властивості ідеалістично приписував Ф. Тернер Північноамериканському Кордону, на ґрунті чого жалкував з приводу закриття класичного просторового Кордону й пропонував «шукати» інших Кордонів, аби американське суспільство не втратило здатності до «вічного переродження»⁵⁴. Наведені положення теорії Ф. Тернера постійно піддавалися й піддаються верифікації та переобґрунтуванню, в рамках яких і постало чимало більш досконалих інтерпретацій різних ділянок кордонного досвіду на різних Кордонах, зрештою, — концепцій Великого Кордону.

Чи можна розглядати Степовий Кордон Європи як пом'якшувач соціальної напруги в навколишніх суспільствах? Ситуація виглядає варіативною як у хронологічному, так і в територіальному вимірах. На примосковській ділянці Степового Кордону освоєння Поля ніколи не виконувало функції регулятора суспільних стосунків в Московії. Мотиви держави, котра як могла стимулювала просування далі на південь, були зовсім іншими, а загалом нечисленні втечі селян та міщан у ці краї погоди не робили ані в сенсі колонізації, ані в соціальній царині. Для освоєння Поля та налагодження оборони від татар цар постійно мусив вдаватися до послуг московських служилих людей, вербувати козаків та приваблювати переселенців з України. Козацькі анклави Дону, Волги, Яїка й Тереку теж не стали об'єктом паломництва людності з глибини Московщини. Якщо Варшава ламала голову, як стримати розростання козацтва, то Москва у другій половині 40-х рр. XVII ст., навпаки, набирала охочих для поповнення лав донського козацтва, суттєво проріджених Азовською епопеєю 1637–1642 рр.⁵⁵ Пізніше, у XVIII — на початку XIX ст. нестача людності для остаточного закріплення в Передкавказзі змушувала переселити туди

волзьких козаків, немало донців, а вже після «закриття» Степового Кордону — частину колишніх запорожців, а потім ще й завозити їм дівчат з території колишньої Гетьманщини. Навіть у XVIII ст. допливи в козацькі краї формувалися переважно за рахунок прихоськів із суміжного прикордоння, а не з внутрішніх російських регіонів⁵⁶.

На українській ділянці Степовий Кордон не виконував функції соціального «клапана» аж до середини XVI ст. Козацтво формувалося внаслідок у першу чергу колонізаційного потягу відчайдухів у «пустельні» краї, а не завдяки втечам як формі соціального протесту. У середині XVI ст. до козацьких лав, як відомо, влилася частина дрібного боярства, котре не витримало перевірки на шляхетність. Тобто, наявність козацтва фактично врятувала цих бояр від жахиття оселяння. Але у зв'язку з малою чисельністю таких бояр та незначною їх роллю в суспільному житті говорити про те, що Степовий Кордон каналізував розгортання якогось значущого соціального конфлікту, не випадає.

Натомість у першій половині XVII ст. Кордон таки став своєрідним «клапаном» в козацько-польських стосунках, а також у селянському питанні. Він таїв для козаків широкі можливості — від заснування Січі до здобичництва й найманства, міграції на Дон, Волгу, до майбутньої Слобожанщини й далі. Це стало вирішальним чинником еволюції козацтва в умовах стратегічного курсу Варшави на втискування козацького стану у вузькі рамки реєстру. Але гострота козацької проблеми та долучення козаків до сфери національно-релігійних протиріч створювали таку вибухонебезпечну суміш, що «клапан» був приречений періодично виходити з ладу. Тим паче, що ані Варшава, ані українська шляхта так і не спромоглися повною мірою використати колонізаційний потенціал козацтва. Державні заходи щодо залюднення Чернігово-Сіверщини⁵⁷, зусилля князів і магнатів стосовно колонізації Лівобережжя Дніпра та господарського освоєння Південної Київщини та східного Поділля⁵⁸ хоча й пом'якшували ситуацію в середовищі селянства й частково козацтва та не змогли зарадити розростанню козацького стану за рахунок допливу селян та міщан й утихомирити самих козаків. Козацькі повстання та «мирні» протисто-

яння між козаками й державною машиною на відкритих курсах з приводу станових «вольностей», а також «прав і свобод віри старожитної грецької і народу руського» стали провісником Національно-визвольної війни середини XVII ст., вибух якої переконливо засвідчує неадекватність «клапана» й підставову відмінність у цьому сенсі Степового Кордону від Північноамериканського. Аналогічна властивість «клапана» була продемонстрована й пізніше, у XVIII ст., коли попри наявність Запорожжя з його широкими можливостями, на Правобережжі розквітло гайдамацтво.

Тож Степовий Кордон так і не перетворився на універсальний поглинач соціальної напруги, накопичуваної в московському та українському суспільствах. Що ж до опонентів по інший бік Кордону, то це окрема розмова, наразі непродуктивна через брак ґрунтовних студій.

В українському випадку не спровокував Степовий Кордон і зміління зв'язків між козаками й волостю, як і виокремлення козаків в осібну спільноту зі специфічною ідентичністю. Натомість через чинники козацтва, взаємодії з тюркським світом, колонізацію тощо вплив Кордону на український історичний процес, а звідси й на східноєвропейську історію загалом, був, без перебільшення, колосальним. Утім, теза про Кордон як стимулятор поширення демократії, тут, як на багатьох інших Кордонах, не працює. Не виводячи себе за рамки українського суспільства, вмонтованого до польсько-литовського соціуму, прагнучи вибороти для себе місце «під сонцем», козаки перебували під потужним ідеологічним тиском річпосполитської шляхетської демократії. «Обоярення» козацтва в середині XVI ст. міцно прив'язало козаків до змагань за «вольності» як «людей лицарських». Стиль життя на Кордоні в пошуках «козацького хліба» тісно переплітався з соціальними практиками в стабільному світі, заплідненими певними правилами гри. Якщо на Північноамериканському Кордоні соціальні структури кордонного населення швидко дрейфували в бік позакордонних аналогів на Сході майбутніх США⁵⁹, то козаки розглядали свої структури як органічну ланку політичного тіла Речі Посполитої. Ще до середини XVI ст., коли організація козацького світу перебувала на мізерному рівні, козаки були тісно пов'я-

зані з урядниками прикордоння й мали сталі економічні стосунки з прикордонням. Немає жодних серйозних підстав вести мову про те, що в цей початковий період своєї історії українське козацтво позиціонувало себе відносно українського соціуму інакше, ніж після «обоярення» чи долучення до національно-релігійних змагань.

* * *

Не простежуються на українській ділянці Степового Кордону й так звані «культурні втрати», які можна було б вивести з особливостей властиво прикордонного життя (у першу чергу козаків) і які б надавалися до порівняння з примітивізацією внутрішнього світу підкорювачів Дикого Заходу чи, скажімо, Австралії. У козацьких краях, дійсно, традиційні для того часу ціннісні орієнтири та поведінкові стратегії зазнали деформації, а поширений в руському соціумі вислів «яко на Україні» семантично втілював у собі стиль життя на Кордоні й прикордонні, сповнений небезпеки, пригод, позбавлений деяких норм, усталених на обжитих теренах. Не тільки здобичництво «війною», а й грабунки на «великій дорозі» чи на рідній волості належали до чесно заробленого «козацького хліба»⁶⁰. Однак з кількох причин Степовий Кордон не тільки не девальвував загального рівня козаків (більшість з них і так походила з простолюду), а й, що найважливіше, не ставив бар'єрів для його нарощення.

Як уже наголошувалося, козацтво постійно підтримувало зв'язки зі шляхетським середовищем, де такі милі козацькому серцю грабунки й наїзди на сусідів хоча й засуджувалися та правно переслідувалися, проте були звичним явищем повсякдення. Крім того, упродовж XVI ст. козакували навіть князі. Козацтво було широко відкрите для зовнішніх інтелектуальних впливів, чим у середині XVI ст. скористалися покозачені дрібні бояри, а в часи П. Сагайдачного — отці української православної церкви. У козацьких лавах знаходилося місце й для тих, у кого була Острозька чи Києво-Могилянська академії за плечима. Еліта стану з часом виявила здатність генерувати власні ідеологічні та політико-правові концепції. Тож перехід до козацького стану, змінюючи стиль

життя в напрямі «яко на Україні», не тягнув за собою інтелектуального огрублення.

Не «здичавлював» Степовий Кордон і козацтва Дону, Волги, Яїка й Тереку, адже вони сформувалися винятково з приходьків-простолюдинів й не мали так званого «лоску цивілізації». Ані з Московщини, ані з України, ані з протилежного боку Кордону сюди не струмувало помітних допливів з бодай найнижчих прошарків відповідних еліт. Саме цей чинник відіграв вирішальну роль у тому, що тутешні козацтва постали як спільноти зі звуженими інтелектуальними горизонтами порівняно з українським козацтвом.

Важливо, однак, що на Дону, Волзі, Яїку й Тереку інституалізація козацького світу відбулася на тих самих засадах, що й в Україні. Виникає питання про генезу тутешньої «козацької демократії», адже в етнічному котлі тут «варилося» значно більше приходьків з суспільств, які взагалі не мали зразків станової демократії. Це насамперед спонукує до пильнішого простеження ролі українських допливів, особливо у світлі концентрації їх на Нижньому Дону, де найраніше в регіоні розпочалася консолідація козацьких ватаг у Військо. Слід також вести мову про Степовий Кордон як демократизатор суспільних стосунків, а для глибшого прояснення цієї функції Кордону придивитися до організації інших спільнот, які виникли поза межею стабільного державного й суспільного контролю, зокрема, піратів.

* * *

Оглянуті у статті посутні відмінності між українським та примосковським сегментами Степового Кордону Європи, так якравовтілені в поставі козацтва, нашттовхують на думку про доцільність застосування до цих сегментів різних концептуальних підходів. У першому випадку Степовий Кордон може бути розглянутий під згаданою на початку статті опцією «болтонської школи», оскільки тут кордонне життя не було самодостатнім ані в цілому, ані окремо по українській чи кримсько-ногайській бік. Історична доля розпорядилася так, що в глибину Поля, звужуючи Степовий Кордон, просувалися українські козаки. То ж досліджу-

ючи згаданий Кордон, як зону комунікації та взаємовпливів, одночасно слід враховувати, що він був «розібраний» кордонним населенням — християнськими та мусульманськими козаками — і «приписаний» ним до того політичного тіла, у рамках якого ті чи інші козаки себе усвідомлювали.

Натомість на примосковській ділянці виникла складніша комбінація. Минуле тієї частини Кордону, яка колонізувалася державною рукою Московії, може бути включене до російського національного наративу. Інша справа вістря Кордону — козацький пояс Дон — Волга — Яїк — Терек, адже ці козацтва усвідомлювали свою інакшість від московського світу та інших сусідів й донесли це відчуття аж до ХХ ст. Крім того, упродовж ХVІ — першої половини ХVІІ ст. існувала реальна вірогідність, що покровителем козаків стане польський король. І тільки цілковита інертність Варшави дала Москві змогу практично безконкурентно реалізувати свій сценарій⁶¹. Відтак продуктивним було б розглянути «козацький сегмент» примосковського Степового Кордону під знаком концепції Д. Вебера, тобто як самодостатню структуру, до чого закликає й А. Каппелер⁶². При цьому обов'язково слід враховувати тісні зв'язки українських козаків з рештою козацтв.

Як видається, саме поєднання в студіях над Степовим Кордоном та козацькими спільнотами різних концептуальних підходів дозволить оптимальніше вибудувати дослідницьку стратегію й розширить горизонти для з'ясування ролі в східноєвропейській історії як згаданого Кордону, так і козацького світу, зокрема.

¹Каппелер А. Казаки в записках иностранцев до 1648 г. // Украина и соседние государства в ХVІІ веке. Материалы международной конференции. — СПб., 2004. — С. 37–58; Плохий С. Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // Український гуманітарний огляд. — К., 2004. — С. 63–84.

²McNeill W. N. Europe's Steppe Frontier, 1500–1800. — Chicago, 1964.

³Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — С. 4–5.

⁴Gordon L. Cossack Rebellions. Social Turmoil in the Sixteen-Century Ukraine. — New York, 1983; Groushko M. The Cossacks: Warrior Riders of the Steppes. — New York, 1993; Longworth Ph. The Cossacks. — New York, 1970; O' Rourke.

Warriors and Peasants: The Don Cossacks in Late Imperial Russia. — Basingstoke, 2000; Seaton A. The Horsemen of the Steppes: The Story of the Cossacks. — London, 1985.

- ⁵ Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона? // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: История, динамика, методы изучения. — Москва, 1989. — С. 7–21; Його ж. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 28–44.
- ⁶ Каппелер А. Южный и Восточный фронт России в XVI–XVIII веках // *Ab Imperio*. — 2003. — № 1. — С. 51–53; Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). — Запоріжжя, 2001; Його ж. Українське козацтво і теорія Великого Кордону // *Козацька спадщина*. — 2005. — № 2. — С. 46–49.
- ⁷ Barrett Th. M. At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700–1860. — Boulder; Colo, 1999; Boeck B. Shifting boundaries on the Don Steppe Frontier: Cossack, Empires and Nomads to 1739. — Ph. D. diss., Harvard University, 2002.; Леп'явко С. Великий Кордон Європи...
- ⁸ Savage W. Jr., Thompson S. I. The Comparative Study of the Frontier: An Introduction // *The Frontier. Comparative Studies*. — Norman, Volume two. — S. 16–17.
- ⁹ Turner F. J. The Frontier in American History. — New York, 1920.
- ¹⁰ Webb W. P. The Great Frontier. — Austin, 1964.
- ¹¹ Bolton H. E. Wider Horizons of American History. — New York; London, 1939.
- ¹² Weber D. J. The Spanish Borderlands. *Historiography Redux* // *The History Teacher*. — 2005. — № 39. — November. — P. 43–56; Idem, The Spanish Borderlands of North America: A *Historiography* // *Magazine of History*. — 2000. — № 14. — P. 3–11.
- ¹³ Wall H. M. Confessions of a British North Americanist: *Bordenlands Historiography and Early American History* // *Reviews in American History*. — 1987. — Vol. 25. — N 21. — P. 1; Weber D. J. The Spanish Borderlands. *Historiography Redux*. — P. 44–45.
- ¹⁴ Wall H. M. Confessions of a British North Americanist. — P. 2.
- ¹⁵ Див.: Hudson J. C. Theory and Methodology in Comparative Frontier Studies // *The Frontier. Comparative Studies*. — Norman, 1977. — Vol. 1. — P. 11.
- ¹⁶ Ibidem. — P. 11; Pierson G. W. The Frontier and American Institutions: A Criticism of the Turner Theory // *Turner and Sociology of the Frontier*. — New York; London, 1968. — P. 34.
- ¹⁷ Див. зокрема: Hofstadter R. Introduction // *Turner and Sociology of the Frontier*. — P. 6; Klose N. A Concise Study. Guide to the American Frontier. — Lincoln, 1964. — P. 8; Mikesell M. W. Comparative Studies in Frontier History // *Annals of the Association of American Geographers*. — 1960. — № 50. — P. 152–154.
- ¹⁸ Bassin M. Turner, Solov'ev and the «Frontier Hypothesis»: The Nationalist Signification of Open Spaces // *The Journal of Modern History*. — 1993. — Vol. 65. — № 3. — P. 471–511; Lobanov-Rostovsky A. Russian Expansion in the Far East in the Light of Turner Hypothesis // *The Frontier in Perspective*. — Madison, 1957. — P. 79–94; Riber A. J. Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach // *Ab Imperio*. — 2003. — № 1. — P. 41–42; Treadgold D. W. Russian Expansion in the Light of Turner's Study of the American Frontier // *Agricultural History*. — 1952. — Vol. 26. — № 4. — P. 147–152.

- ¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 1. — С. 12–16. Про сутність розробленої М. Грушевським концепції Степу див.: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси. — С. LVI–LVII.
- ²⁰ Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1938. — С. 19–22.
- ²¹ Каппелер А. Южный и Восточный фронтир России в XVI–XVIII веках. — С. 47–63; Леп'яко С. Українське козацтво... — С. 46–49; Чорновіл І. Дике Поле і Дикий Захід // Критика. — 2006. — № 3. — С. 18–19; Riber A. J. Changing Concepts and Constructions of Frontiers... — P. 42–43.
- ²² Див. наприклад: Каппелер А. Южный и Восточный фронтир России в XVI–XVIII веках. — С. 49–63; Gerhard D. The Frontier in Comparative view // Comparative Studies in Society and History. An International Quarterly. 1955. — March. — Vol. 1. — Number 3. — P. 223–228; Khodorkovsky M. Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. — Bloomington, 2002; Wiechynski J. L. The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History. — Charlottesville, 1976.
- ²³ Каппелер А. Казаки в записках иностранцев до 1648 г. — С. 37–38; Плохий С. Козакознавство без кордонів... — С. 67.
- ²⁴ Ширше про це див.: Savage W. Jr., Thompson S. I. The Comparative Study of the Frontier: An Introduction. — P. 13.
- ²⁵ Riber A. J. Changing Concepts and Constructions of Frontiers... — P. 39.
- ²⁶ Детальніше про особливості комунікації на Південноафриканському Кордоні див.: Kopytoff I. The African Frontier: The Reproduction of Traditional African Societies. — Bloomington, 1987. — P. 9–10; Thompson L. The South African Frontier in Comparative Perspective // The Frontier in history: North America and Southern Africa Compared. — New Haven, 1981. — P. 85.
- ²⁷ Див. спостереження Д. Герхарда та М. Майкесіла: Gerhard D. The Frontier in Comparative view // Comparative Studies in Society and History. An International Quarterly. 1955. — March. — Vol. 1. — N 3. — P. 209; Mikesell M. W. Comparative Studies in Frontier History // Annals of the Association of American Geographers. — 1960. — N 50. — P. 157–159.
- ²⁸ Lattimore O. The Frontier in History // Comitato internazionale di scienze storiche. X Congresso internazionale di scienze storiche. — Pirenze, 1955. — Bd. 1. — P. 117.
- ²⁹ Gerhard D. The Frontier in Comparative view. — P. 214; Mikesell M. W. Comparative Studies in Frontier History. — P. 161–162.
- ³⁰ Thompson L. The South African Frontier in Comparative Perspective. — P. 87.
- ³¹ Kristof L. K. D. The Nature of Frontier and Boundaries. — P. 271–273.
- ³² Riber A. J. Changing Concepts and Constructions of Frontiers... — P. 27.
- ³³ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом... — С. 30.
- ³⁴ Каппелер А. Южный и Восточный фронтир России. — С. 49.
- ³⁵ Lattimore O. The Frontier in History. — P. 105–138. Див. Також: Mikesell M. W. Comparative Studies in Frontier History. — P. 152.
- ³⁶ Брехуненко В. А. Стосунки українського козацтва з Доном. — К.; Запоріжжя, 1998. — С. 68–92; Його ж. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 129–130.

- ³⁷ Webb W. P., *The Great Frontier*. — Austin, 1964. Про особливості концепції В. Вебба див: Jacobs W. R., Caughey J. W., Frantz J. B. Turner, Bolton, and Webb. *Three Historians of the American Frontier*. — Seattle; London, 1965. — P. 75–108; Леп'явко С. Великий Кордон Європи і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба // *Український гуманітарний огляд*. — К., 2005. — Вип. 11. — С. 46–65.
- ³⁸ Про особливості цивілізаційного обличчя Московії, поєднання в ньому місцевої традиції та різновекторних впливів (золотоординських, візантійських, візантизованої суміші західної думки, частково європейських) див. хоча б: Кінан Е. Російські історичні міфи. — К., 2001; Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. — Харьков, 1901; Трубецкой Н. С. *История. Культура. Язык*. — М., 1995; Ostrowski D. *Muskovy and Mongols. Cross-cultural influences on steppe frontier, 1304–1589*; Pelenski J. *State and Societe in Muskovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century* // Pelenski J. *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*. — New York, 1998. — P. 228–244.
- ³⁹ Boeck B. *Shifting boundaries on the Don Steppe Frontier...* — P. 3.
- ⁴⁰ Ibidem. — P. 24; Boeck B. *Capitulation or Negotiation: Relations between the Don Host and Moscow in the Aftermath of Razin Uprising* // *Die Geschichte Russlands im. 16 und 17 Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*. — Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. — 2004. — № 63. — P. 382–385.
- ⁴¹ Детальніше про місце Ногайської Орди в політичних розрахунках Туреччини див: Трепавлов В. В. *История Ногайской Орды*. — М., 2002. — С. 246–249, 348–352, 420.
- ⁴² Фаизов С. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658 // *Крымскотатарская дипломатика в контексте постпереевславского времени*. — Москва, 2003. — С. 16.
- ⁴³ Prescott R. V. *The Geography of Frontiers and Boundaries*. — London, 1965. — P. 41.
- ⁴⁴ Ibidem. — P. 34–35.
- ⁴⁵ Boardman E. P. *Chinese Mandarins and Western Traders: The Effect of the Frontier in Chinese History* // *The Frontier in Perspective*. — Madison, 1957. — P. 96, 108.
- ⁴⁶ Русина О. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 90.
- ⁴⁷ Див.: Хорошкевич А. Л. *Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV — начало XVI в.* — Москва, 2001. — С. 99, 113, 119, 188; Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом-Гиреем IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць*. — К., 2004. — С. 129–134, 145.
- ⁴⁸ Трепавлов В. В. *История Ногайской Орды*. — С. 632–633.
- ⁴⁹ Zavala S. *Frontiers of Hispanic America* // *The Frontier in Perspective*. — S. 51.
- ⁵⁰ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.). — С. 34.
- ⁵¹ Новосельский А. А. *Борьба Московского государства с татарами...* — С. 134–136, 154–155, 218–219 та ін.; Horn M. *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Rys' Czerwona*. — Wrocław, 1964.
- ⁵² Див., зокрема; Anderson G. C. *The Indian Southwest 1580–1830: Ethnogenesis and Reinvention*. — Norman, 1999. — P. 106, 211, 213–214.

- ⁵³Weber D. J. The Spanish Borderlands. *Historiography Redux*. — P. 48.
- ⁵⁴Див.: Hofstadter R. Introduction. — P. 4; Pierson G. W. The Frontier and American Institutions... — P. 17–31; Savage W. Jr., Thompson S. I. The Comparative Study of the Frontier... — P. 5.
- ⁵⁵Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами... — С. 331, 373–384.
- ⁵⁶Див., зокрема: История Дона с древнейших времен до падения крепостного права в России. — Ростов-на-Дону, 1973. — С. 153.
- ⁵⁷Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648 рр. — К., 2006. — С. 74–96, 253–341.
- ⁵⁸Див.: Kułakowski P. Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernichowszczyzny (1569–1648) / Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. *Europa Środkowo-Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*. — Warszawa, 1998. — S. 160–168; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę (1568–1648)*. — Warszawa, 2000.
- ⁵⁹Hofstadter R. Introduction. — P. 6.
- ⁶⁰Про поняття «козацький хліб» див.: Леп'явко С. Формування світоглядних заasad українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. — К., 2000. — С. 143–158.
- ⁶¹Докладніше по це див.: Брехуненко В. А. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.
- ⁶²Каппелер А. Казаки в записках иностранцев до 1648 г. — С. 37–38.